

Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához (2. rész)

SIK DOMONKOS¹ – NYILAS MIHÁLY – RÁCZ ANDREA² – SZÉCSI JUDIT³ – TAKÁCS ERZSÉBET – ZAKARIÁS ILDIKÓ

SIK DOMONKOS: ELTE-TáTK – sikdom@gmail.com

NYILAS MIHÁLY: ELTE-TáTK – nyilassp@t-online.hu

RÁCZ ANDREA: ELTE TáTK – racz.andrea.aniko@tatk.elte.hu

SZÉCSI JUDIT: ELTE-TáTK – szecsjudit16@gmail.com

TAKÁCS ERZSÉBET: ELTE-TáTK – zsoki.takacs@gmail.com

ZAKARIÁS ILDIKÓ: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet – zakariasildi@gmail.com

ABSZTRAKT A tanulmány célja, hogy képet alkossunk a késő modern segítési interakciókat jellemző kontingenciákról. Értelmezésünk szerint ezen esetlegességekkel való sikeres, illetve kudarcos megküzdés mintázatai, túlmutatva a konkrét segítési interakción, egyúttal a szolidaritás normatív kereteit (rászoruultság, érdemesség, kötelezettségek, adekvát segítési módok) is kijelölik általános szinten. Ebben az értelemben konstitutív szerepet játszanak a szolidaritási elvárások és gyakorlatok újratermelődésében. A tanulmány terjedelmi okokból két részre oszlik: az alábbi, második felében a globalizációból fakadó politikai kihívások (populizmus, új nacionalizmusok), a szenvedés nyilvánosságbeli keretezése (áldozatiság és trauma), a nyilvánosság szerkezetének átalakulása (információs társadalom), valamint a szolidaritás lehetőségtere szempontjából meghatározó individualizáció (identitás mint projektum, élménytársadalom) és új típusú strukturális kiszolgáltatottságok (prekaritás, reflexív és hálózati egyenlőtlenség) hatását tekintjük át. A záró szakaszban, összefoglalva a két rész tanulságait, kísérletet teszünk a szolidaritás kontingenciaelméletének felvázolására: e célból úgy tekintünk a bemutatott kihívásokra, mint a sikeres szolidaritási hálózatokban kezelendő esetlegességekre.

Kulcsszavak: késő modernitás, szolidaritás, individualizáció, reflexivitás, kontingencia

Contingent solidarity – towards a conceptual framework of late modern helping interactions (part two)

ABSTRACT The article aims at overviewing the contingencies characterizing helping interactions. In our understanding the pattern of successful and failed dealing with such contingencies also outlines the general framework of solidarity including the norms of worthiness, deservingness, obligations and adequate modes of helping. In this sense the helping interactions play a constitutive role in the reproduction of expectations and practices of solidarity. Because of the length of the original text, it has been divided into two parts: in the second part the challenges of globalization (populism, new nationalism), the framing of suffering (victimization and trauma), the transformation of public

¹ A tanulmány a Szolidaritás a késő modernitásban c. kutatás (FK 129138) elméleti alapjait mutatja be.

² A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint a 'Mobilitás és immobilitás a magyar társadalomban' c. kutatás keretében az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje támogatta.

³ A tanulmány megírását a 'Mobilitás és immobilitás a magyar társadalomban' c. kutatás keretében az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje támogatta.

sphere (information society), individualization (identity as a project, experience society) and the new dimensions of structural inequality (precaritat, network dead zones) are overviewed. In the concluding section an attempt is made to outline a contingency theory of solidarity: the analysed various challenges are reinterpreted as contingencies to be handled by successful networks of solidarity

Keywords: late modernity, solidarity, individualisation, reflexivity, contingency

Az alábbi írás az Esély 2019/4. számában megjelent tanulmány második része. Az első szakaszban a jóléti állam, a szociális munka gyakorlata, valamint a szakértői tudás átalakulása szempontjából tekintettük át a segítségi interakciók keretfeltételeit. Az alábbiakban a politikát érintő kihívások, valamint az individualizálódás következményeit vizsgáljuk meg. Végül e két szakasz zárásaként arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk mindazokat a tényezőket, melyek kontingenciaként jelentkeznek a segítségi interakciókban, és egyúttal olyan kihívásokként, melyek sikeres kezelésének függvényében áll elő a késő modern szolidaritás új paradigmája.

1. GLOBALIZÁCIÓ ÉS A KIZÁRÁS POLITIKÁJA

A jóléti állam fragmentálódása és az így betöltetlenül maradt társadalmi funkciók a késő modernitás politikai terére messzemenőig kihatnak, azt mégse mondhatjuk, hogy hatásuk kizárólagos lenne. A politikai mezőt emellett számos egyéb okból fakadó hatás is érte, melyek nem hagyják érintetlenül a szolidaritás terét sem. Az alábbi fejezetben ezek közül három egymással szorosan összefüggő folyamatot tekintünk át. Castells segítségével a globális információs hálózatok mentén szerveződő kapitalizmus politikai mezőre gyakorolt hatását vizsgáljuk meg. E folyamat alapvető paradoxonja abból fakad, hogy a politikai aktorok nemzetállami keretek között kénytelenek az eredetüket és megoldásukat tekintve egyaránt globális kihívásokat kezelni. Ennek következményeként nem csupán mozgásterük és a mező dinamikája, de magának a politikai diskurzusnak a keretei is megváltoznak. Giddens segítségével a globalizáció további dimenzióival összefüggésben a hagyományos jobb- és baloldali ideológiai választóvonal elmosódását vizsgáljuk meg, ami egyúttal átrendezi a klasszikus modernitásban kialakult társadalompolitikával kapcsolatos viták kereteit is. Végül Bauman és Martuccelli segítségével azt a kérdést járjuk körbe, hogy az intézmények világában beállt változás, a fluiditás állandósulása, miként érinti a társadalompolitikai intézményeket.

Castells elemzéseinek kiindulópontja az információs termelési módon alapuló kapitalizmus kialakulása. Ennek következtében, a globális pénzüpiacok formájában, egy olyan virtuális gazdasági szféra jön létre, ami a továbbra is nemzetállami keretek közé ágyazott reálgazdasági folyamatokat messzemenőig meghatározza. Ahogy a piaci árat kijelölő keresleti és kínálati viszonyok nemzeti helyett globális térbe ágyazódnak, úgy a termelési és fogyasztási folyamatok egyaránt egy felügyeleti szerverek által nem kontrollált, emiatt kiszámíthatatlan kilengéseket, buborékokat és potenciális válságokat kitermelő struktúrához igazodnak (Castells 2010a: 156–161). E változások nem hagyják érintetlenül sem a munka világát, sem a hétköznapi életet, sem pedig a politika terét. A globális kapitalizmus hálózatainak környezetében boldogulni kényszerülő nemzetállamok ellentétes nyomások metszéspontjába kerülnek. Ahhoz, hogy hátközzé váljanak a globális piacokon, azok keresleti és kínálati viszonyaihoz kell igazodniuk. Ahhoz ugyanakkor, hogy politikai legitimitásukat fenntarthassák, azt kell kifejezniük, hogy

képesek-e piacok által okozott kockázatok és károk kezelésére. Erre a helyzetre a politikai szereplők a cselekvések és diskurzusok szintjén a bezárkózás és a nyitás stratégiáinak eltérő mintázataival reagálhatnak. Amennyiben egységesen protekcionista-nacionalista ideológiát képviselnek és ennek megfelelő intézkedéseket is hajtanak végre, úgy a legitimációs célokért cserébe feláldozzák versenyképességüket. Amennyiben ennek ellenkezőjére vállalkozva, a nyíltan a globális piacokhoz való igazodást tekintik kitüntetett célnak, úgy a tőlük védelmet váró állampolgárok támogatását kockáztatják. Ennek megfelelően a legnagyobb sikerrel kecsegtető politikai stratégia az, ha a cselekvések szintjén az állampolgárok érdekeit a globális piacoknak alárendelik, miközben a diskurzusok szintjén újnacionalista ideológiát hirdetnek (Castells 2010b: 356–366).

Ilyenformán a globális kapitalizmus térnyerése új kereteket jelöl ki a politikai cselekvés számára: a klasszikus modernitás hagyományos ideológiai választóvonalai, melyek az egyenlőség (szocializmus) vagy szabadság (liberalizmus) növeléseként elképzelt progressziót, vagy az idő próbáját kiálló szerveződési formák megőrzését (konzervativizmus) hangsúlyozták, elmosódtak. Giddens álláspontja szerint ehhez a globalizáció gazdasági aspektusa mellett legalább annyira hozzájárulnak a nemzetállamok hatáskörén átívelő olyan további kockázatok, mint a demokrácia eszményét kétségbevonó totalitárius államok, a világbékét fenyegető, nagy kiterjedésű, esetleg nukleáris háborúk, valamint az irreverzibilis ökológiai változások és katasztrófák (Giddens 1990: 171). Mindezek előtérbe kerülésével a politikai alternatívák közti választás tétjét a haladás vagy hagyomány helyett a lokális és globális közti konfliktus jelöli ki. E küzdelemben azok a politikai szereplők járhatnak sikerrel, akik egyfelől képesek a fennálló világ kereteinek javítására irányuló emancipáció olyan dimenziói nevében fellépni, mint a bőség szavatolása, a demokrácia participatív modelljének fenntartása, a demilitarizálás, vagy a technika humanizálása. Másfelől képesek olyan utópisztikus „életpolitikai”⁴ célokat napirendre tűzni, mint a gazdaság társadalmisítása, a nemzetközi kapcsolatok koordinációja, a háború felszámolása és az ökológiai gondoskodás globális rendszere (Giddens 1990: 156–166). Mindezek a célkitűzések alternatíváját kínálják a Castells által bemutatott protekcionista politikának: azt kiegészítve együttesen rámutatnak arra, hogy a hagyományos ideológiák értékrendje milyen dimenziók mentén szerveződik újra. A jobb- és baloldali, konzervatív és liberális választóvonalak helyett immár az igazi szakadék a globális világ kihívásaival való szembenézés, vagyis az intézményi és individuális szintre egyaránt kiterjesztett reflexivitás, valamint ezek elleplezése, vagyis a komplex kérdésekre kínált túlegyszerűsített válaszok között húzódik (Giddens 1995: 92–97). Az előbbi stratégiát kifejező „generatív politika” és az utóbbit megvalósító újpopulizmus, a gazdasági protekcionizmus és nyitás politikai törésvonalát kiegészítve, párhuzamos téteket jelöl ki a nyilvánosságban folyó küzdelmek számára.

A szociálpolitikai intézmények mozgásterét meghatározó politikai viták diszkurzív kereteinek megváltozása mellett a politikai akarat megvalósításáért felelős intézmények is alapvető változásokon mentek keresztül. Lash és Urry elemzése szerint a „szervezett kapitalizmus” világát az ipari, banki és kereskedelmi tőke nemzeti koncentrációja és centralizációja; a mednedzseri és tulajdonosi szerepek fokozatos különválása; a kollektív érdekvédelmi szervezetek

⁴ Életpolitika alatt Giddens mindazokat a késő modernitásra jellemző politikai kezdeményezéseket érti, melyek nem pusztán az instrumentális racionalitás logikájához igazodnak (pl. redistribúció átalakítása), hanem identitáspolitikai célok mentén (Giddens 1991: 227).

virágzása; a piaci kontroll expanziója; valamint az állami és magánbürokrácia térnyerése jellemezte. Ezzel szemben a globalizációval párhuzamosan megjelenő „szervezetlenített (disorganised) kapitalizmus” sajátossága a nemzeti ipari, banki és kereskedelmi tőke globálissal szembeni gyengülése; szakszervezetek cselekvési terének beszűkülése, az individualizált érdekvédelem elterjedése; az állam piaci szabályozásának csökkenése; és a centralizált bürokratikus szervezetek tévesztése jellemzi (Lash – Urry 1987: 3–7). Mindezek a változások összességében az állami kontroll általános csökkenéséről tanúskodnak: a klasszikus modernitáshoz képest, a centralizált-bürokratikus intézményrendszerre támaszkodó végrehajtó hatalom cselekvési képessége lecsökken.

Néhány évtized alatt ez a korai jóslat nem egyszerű hipotézis maradt, hanem a hétköznapok meghatározó élménye. Bauman a késő modernitás központi folyamataként a korábbi merev, tartós struktúrák cseppfolyóssá válását tekinti. A modernitás ebben az értelemben nem egy állapot, hanem egy folyamat: a kiágyazódás, feloldás, delokalizálódás megjelenése az élet egyre tágabb területein. A klasszikus és késő modernitás közötti különbség elsősorban abból fakad, hogy míg az előbbi esetben a szilárd struktúrák lebontását új kialakítása kísérte, addig cseppfolyós modernitásból ez a fázis hiányzik. Míg a klasszikus modernitás a racionalizálódás, a természettudomány és technika révén történő uralása vagy a demokratizálódás formájában fejlődési célokat tűzött ki maga elé, addig a cseppfolyós modernitás ezen igény feladásán alapul: valamilyen normatív rend elsajátítása helyett célja a pusztá adaptáció. A cseppfolyósság metaforájának lényege nem a flexibilitás kizárólagosságra való utalás: ahogy a folyékony anyagok is tetszőleges öntőformát kitöltenek, úgy a késő modern társulások is tetszőleges szerkezetűek lehetnek az aktuális környezeti kívánalmaknak megfelelően (Bauman 2000: 6). A cseppfolyós modernitás az integrációs viszonyok szintjén elsősorban a hatalom új paradigmájával jellemezhető. A klasszikus modernitásban a Foucault által is bemutatott *Panopticon* szolgált a potenciálisan szüntelenül gyakorolt felügyelet modelljeként. Minthogy ez erős helyi beágyazódást igényelt (a munkafolyamat és kontroll szabványosítását), így a cseppfolyós modernitásban fenntarthatatlan. A posztpanoptikoni kor hatalmi logikája a folyamatos felügyelet helyett a háritás és elkerülés képességén alapul. A globális gazdaságba beágyazott vállalkozó nincs jelen a termelésben és nem vesz részt a kontrollban, mert erre nincs szüksége: hatalmi potenciálja ugyanis abból fakad, hogy szemben a lokálisan beágyazott munkavállalóval, bármikor következmények nélkül továbbállhat (Bauman 2000: 11). Ebben az értelemben a késő modernitást a társadalmi intézmények normatív szabályozóerejének gyengülése jellemzi: az őket stabilizáló felügyeleti rezsimje átadja helyét a magára hagyás és lekapcsolás logikájának. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szolidaritás intézményei is feloldódnak, és helyükre nem lép hasonlóképpen magától értetődő kényszerstruktúra.

Danilo Martuccelli a késő modernitást meghatározó szingularizmus jelenségét értelmezve jut hasonló következtetésekre az egyéni cselekvő szempontja felől. A szingularizmus korában már nem a politikai autonómia vagy a gazdasági függetlenség a legfőbb ideál, hanem a *sui generis* személyes *helyénvalóság* megtalálása. Jóllehet, az az erőfeszítés, hogy az „egyén a lehetséges legharmonikusabb módon önmaga egyedi megformálásához jusson el”, a meadi koncepció szellemében nem nélkülözheti a többiek, a társadalom visszaigazolását, az önmagát folyamatosan építő (építeni kényszerülő) egyén könnyen elszakadhat az önmaga megformálásához szükséges társadalomról. Ennek oka egyfelől az, hogy a helyénvalóság megtalálása (eltalálása?) független normatív kritériumoktól, ez az aktuális kontextushoz adaptálódás

ideálja. Olyan gyakorlat, ahol az egyén sikeresen veszi az egyre kiszámíthatatlanabb mindennapokban felmerülő akadályokat, a mindig éppen leghatékonyabbnak tűnő cselekvési repertoár aktivizálásával (Lahire 2012), amely nem kötődik követhető modellekhez, példákhoz, sőt normativitáshoz, értékhez sem (Martuccelli 2007). Amennyiben nincsen egyértelmű határ a helyes és helytelen, az egyén egyedül marad a döntéseivel, ezek egyedüli felelőseként, hiszen tettei sincsenek erkölcsileg szankcionálva, csak ezek sikeressége vagy kudarca számít. Martuccelli mindebben az uralom új formájának kialakulását látja. Míg a múltban az uralom a bevésés és a kényszerítés útján teljesedett ki, azaz a meghatározott értékek, normák és társadalmi szerepek kontrolljának interiorizációjával, a szingularista társadalomban az egyén felelőssé tétele (responsabilisation) révén. Az uralom üres, tartalmatlan folyamattá válik, az egyén döntései egyedüli felelőseként szorong (Ehrenberg 1995, 1998) vagy cinikussá válik, a közös vagy hasonló tapasztalatok híján a társadalmi szolidaritás meggyengül.

Mindezen folyamatok a politikai aktorok számára újszerű stratégiákkal és kényszerpályákkal jellemezhető mozgásteret jelölnek ki. A globális piac vonatkozásában a protekcionizmus vagy nyitás, a globális kihívásokkal kapcsolatban a reflexivitás vagy populizmus, az intézmények működtetésével kapcsolatban pedig a – felügyelet fokozásán, illetve a posztpanoptikoni logikán alapuló – függésben tartott, vagy a decentralizált és reflexív szervezetek között kell választaniuk. Az, hogy a politikai mezőben e dimenziók mentén milyen mintázatok válnak dominánssá, messzemenőig meghatározza a szolidaritás paradigmáját. Amennyiben a protekcionizmus, populizmussal és a szervezeti függés fokozódásával párosul, úgy egy védelmezőként fellépő, ugyanakkor ennek mikéntjéről érdemben nem sokat gondoló, és ezért tenni is csak korlátozottan képes, egyúttal autoriter politikai tér keretezi. Ennek legfőbb cselekvési módja negatív lesz: minthogy az állampolgárok körében felbukkanó problémák azonosításához szükséges reflexió intézményi csatornái hiányoznak, így cselekvése kimerül annyiban, hogy megnevezze, akiket kizár (ezáltal elfedve azt is, hogy azokkal mit csinál, akiket nem zár ki). E klíma egyszerre szűkíti be a segítség értelmezési horizontját (nacionalista-protektionista diskurzusokkal), és a cselekvés terét (lemondva a reflexivitásról és a decentralizált intézményi struktúrákról). Ebben az értelemben pedig egy olyan általános veszélypotenciált fejez ki, ami egyaránt megnöveli a félrecsúszott segítség és a segítségi vákuum esélyét. E negatív szolidaritási pálya ideáltipikus ellenpontjait a globális piacokra való nyitás, a reflexivitás és a demokratizálódás dimenziói jelölik ki: amennyiben ezek közül egy vagy több szinten elmozdulás figyelhető meg a politikai mezőben, úgy a szenvedéstapasztalatokra érdemi megoldást kereső szolidaritás esélye is megnövekszik.

A szolidaritás problematikájának gyakran felbukkanó kérdése: a külső támogatások, támaszok leépülésével – mintegy ezzel párhuzamosan – megerősödni kényszerülnek-e a szolidaritás más formái. A hárítás, lekapcsolás, magára hagyás politikai és társadalmi mechanizmusai számos feladatot hagynak ellátatlanul, melyek többsége a családra hárul (vö. refamilizációra). A családi szolidaritás, de tulajdonképpen bármilyen értelmű szolidaritás egyre gyakrabban jelenik meg a társadalmi problémák megoldásaként, a segítségnyújtás értelme, gesztusa egyre inkább túlterhelődik a különféle bonyolult helyzetek megoldásának elvárásaival. Ráadásul a szolidaritás, vagy a szűkebben vett segítségnyújtás nemcsak magától értetődő, hanem túlidealizált megoldási módként tűnik fel, miközben az életutak és élethelyzetek esetlegességei, kiszámíthatatlansága miatt a legalapvetőbb szolidaritási, segítségnyújtásai helyzetek lehetlenednek el (pl. időszápolás, házastársi támogatás, munkahelyi támogatás). Mindezek a megol-

datlan (háritott, negligált) problémák általában végül kevésbé a szolidaritás, mint inkább a kiszolgáltatottság és a hatalom fogalmi keretében írhatók le.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Rászorultság és a globális informális kapitalizmus hálózataiba való beágyazottság:
  - alávett vs. előnyös pozíció a gazdasági hálózatokba;
  - lokális vs. nemzetközi beágyazottság az információs hálózatokba;
  - lekapcsolódási vs. integrációs motiváció.
- Rászoruló/ segítő politikai cselekvés terei:
  - globalizációhoz való viszony ellenséges (újnacionalizmus) vs. adaptív (globalista);
  - reflexivitás vs. populizmus;
  - kivonulás vs. elidegenedés vs. participáció új formái a politikai cselekvésben;
  - szervezeteken keresztül aktivizmus vs. eseti, hálózati aktivizmus;
  - „reflexív” szolidaritás: a szolidaritás egyoldalú, individuális aktsa, esetleges dezintegrációs következménye;
  - klasszikus felügyeleti és kontroll hatalomtechnikák vs. posztpanoptikoni (a továbbállítás logikáján alapuló) hatalom.
- A kizáráson alapuló szolidaritás:
  - familizmus mint szolidaritási logika;
  - érdekvédelmi patológiák;
  - látványszolidaritás vs. atomizálás;
  - ellenségképzés és dehumanizálás, a szolidaritás kriminalizálása, tiltása.

2. A SZENVEDŐK SEGÍTÉSÉNEK DISKURZUSAI: ÁLDOZATISÁG ÉS TRAUMA

A jóléti állam leépülése az egyéni felelősségek diskurzusainak felerősödésével jár együtt. Ennek egyik fő következménye, hogy a szolidaritás, a szükségletek kielégítésének a feladata nem-állami (piaci, civil, családi) szereplőkre toódik át. A másik következmény, hogy a segítségnyújtás – nemcsak az állami szociális szolgáltatások, hanem más szereplők által nyújtott segítség is – egyre inkább feltételekhez van kötve. E feltételek a nyilvános diskurzusok vonatkozásában azt jelentik, hogy a segítség legitim címzettjévé akkor lehet válni, ha a segítségért folyamodó egyének vagy csoportok bizonyos elképzeléseknek megfelelnek: olyan egyéni vagy kollektív tulajdonságokat mutatnak fel (vagy a segítők olyan tulajdonságokat kapcsolnak hozzájuk), amelyek igazolják, hogy a segítségnyújtás a társadalom különféle tagjai, csoportjai között jól van elhelyezve, megfelelő egyénekhez és csoportokhoz kerül, szemben más egyénnel és más csoportokkal.

Ezen feltételként szabott elképzelérendszer egyike az érdemesség. Az érdemesség paradigmáján belül, paradox módon, a segítség címzettjének az egyéni felelőssége kap elsődleges hangsúlyt: a segítségnyújtás címzettjeinek „hozzaállása”, morális karaktere, felelős viselkedése, a normák betartása és a közjóhoz való hozzáállása, legelsősorban a munkához való viszony alapján (lásd 2. fejezet). E trend értelmében egyre inkább azok lesznek legitim címzettjei a segítségnek, akik egyéni teljesítményük alapján arra érdemesnek ítéltetnek.

A segítség irányításának, a célzás nyilvánosságbeli legitimálásának egy másik paradigmája a szenvedésből indul ki. Charles Taylorra és Nicolas Rose-ra hivatkozva Didier Fassin kiemeli, hogy a 20. század második felében a testi és lelki szenvedés, és főként a szenvedés elhárításának, elkerülésének szándéka az emberi létről, saját emberségünkről való elképzeléseink sarokköveivé váltak (Fassin 2011). A humanitarizmus e szenvedéssel való együttérzés és a szenvedés elhárításának kötelességét írja elő. E paradigma minden ember egyenlőségét állítja, abból indul ki, hogy az emberiség egyetlen morális közösséget alkot, tekintet nélkül a lokális, nemzeti, vallási hovatartozásokra. E globális, univerzalisztikus szolidaritás paradoxona, hogy e morális közösség és egyenlőség feltevése mellett szükségszerűen különféle egyenlőtlenségeket is hordoz.

A humanitarizmus, a klasszikussá vált kritikái szerint, egy olyan képzetrendszer, amely által az igazságtalanságok elleni politikai küzdelmet a szenvedésről való beszédnek, a szenvedés elkerülésének depolitizált módjai váltják fel. A szenvedés – valamint az empátia és könyörületesség – fogalmi köré épült humanitárius szótár egy hatékony politikai nyelvvé vált az elmúlt fél évszázadban. Ez az újfajta nyelv a szenvedésre és a szenvedésen segítőkre fókuszál, létrehozva egy történetiségétől és politikai-gazdasági-kulturális beágyazottságától megfosztott emberséget, illetve a „meztelen, otthontalan ember” univerzális kategóriáját (Malkki 2006). Ez az elképzelés együtt jár azzal, hogy a szenvedőket a megmentésükre siető egyének, intézmények, szervezetek „elnémítják”: arctalan tömegként jelenítik meg és képzelik el, akik csakis kiszolgáltatottságukban léteznek, és akiknek sem cselekvési képességük, sem múltjuk, sem identitásuk nincsen (Malkki 1996, 2015).

A szenvedésre és a szenvedő áldozatokra irányuló figyelem miközben kitakarja a szenvedés társadalmi kontextusát, eközben a kiváltó okokat, és a szenvedést létrehozó felelőségeket is: egyenlőtlenség helyett kizárást, elnyomás helyett szerencsétlenséget, igazságtalanság helyett szenvedést, erőszak helyett traumát láttat. (Fassin 2011) Ezzel a nyilvánosságban a segítségnyújtás és felelősség olyan kereteit teremti meg, amellyel a (potenciális) segítettek politikai cselekvésének kereteit radikálisan leszűkíti: az egyén szintjére tolja át a „megoldást”, eltávolítja a strukturális átalakulások lehetőségét.

Az áldozatiságra továbbá a kizárás és Másság és a Másként való megnevezés (Othering) elképzelései is ráépülnek. A gyarmatosító múlt örökségeként jellemzően a harmadik világ, a 'globális dél' különféle sérülékeny csoportjait, nőket, gyermekeket, LMBTQ-csoportokat úgy jelenítik meg áldozatokként, hogy közben az etnikai, rasszbeli, kulturális, vallási különbségeket esszencializálják (Ticktin 2014).

A humanitárius paradigma egyik központi elképzelése a trauma. Utóbbi egy sebészeti szakterminusból a pszichiátria és pszichoanalízis professzionális szaktudásának közvetítésével vált kulcsfogalommá a jogos segítség legitimálásában. A traumatizáltság jelentése a holokauszt után megváltozott: míg korábban a sérülésből hasznot húzni kívánó stratégiai cselekvés és immoralitás jelentéseit kapcsolták hozzá, a 20. század második felében a traumatizált ember az emberi szenvedés és az emberi lét lényegének megtestesítőjévé lépett elő (Fassin – Rechtmann 2009). A humanista nézőpont szerint az empátia, a mások (traumatikus) szenvedésével való együttérzés univerzalisztikus szolidaritás alapja lehet: a traumában való egyesülés lehetőségét hordozza. A trauma egyszerre lesz az embertelenség (inhuman) megnyilvánulásának a jele, és az embertelenségben is túlélő emberség bizonyítéka. Fassin úgy fogalmaz, hogy a „tapasztalat traumatizációja” történt meg a 20. században: a múltat a trauma modell segítségével

gével kezdtük megélni, amelyben az áldozat egyben tanú is, akinek a sérülései megőrzendők, hogy a jövőben az újabb sérülések elkerülhetők legyenek. Fassin és mások rámutatnak arra, hogy a trauma koncepciója feszültségben áll a tapasztalással, amennyiben elnémitja az áldozatot.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy bár a szolidaritási helyzetek keretezésekor a populista-nacionalista pozíciók alternatívájaként fogható fel az univerzális moralításra támaszkodó humanista segítségi logika, könnyen maga is visszásságokhoz vezethet, amennyiben alá-fölrendelési viszonyokat (érdemességi hierarchiákat) stabilizál. A szenvedés közvetlen tapasztalatából kiinduló szolidaritási hálózatok is magukban rejtik a lehetőségét annak, hogy adekvát válaszok nőjenek ki belőlük, miközben szenvedővé redukálva a cselekvőt, korlátozzák ágenciáját. Tartalmi szinten a fenti szempontok kiegészítik a globális/lokális, bal és jobban túli, poszttranzitív, szinguláris diszkurzív logikákat. Azokkal együttesen jelölik ki a szolidaritás kontingenciájának ideológiai dimenzióját.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Érdemességi diskurzusok és technikák (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
  - érdemes (morálisan adekvát életforma (pl. igyekvő, dolgos), ami véletlen, sorszerű csapást szenved el) vs. érdemtelen (áldozathibáztatás);
  - exkluzív normatív vagy egyéb (pl. etnikai) elváráshorizont vs. inkluzív morális rendek;
  - diskurzus szerveződése: explicit elvek vs. implicit hatások;
- Szenvedéstele életformával való humanitárius empátia:
  - aszimmetrikus hatalmi pozíciók (hierarchikus fejlesztés) vs. a segítettet bevonó segítség (hangot adni a szenvedőnek);
- Szenvedés politikája:
  - depolitizáló (szerencsétlenség) vs. politikai (felelősségtulajdonító) diskurzív keretezés;
  - egyéni (sorscsapás) vs. kollektív (strukturális) szenvedés, az igazság politikája vs. a környezet politikája.
- Trauma diskurzusok:
  - trauma mint ember és ember közti közös nyelv (legitimitás végső alapja) vs. trauma mint extrém távolság (aminek nem adható nyelvi kifejezés, legfeljebb szent rettenet);
  - áldozati versengés mint a szolidaritás eróziója.

3. A POLITIKAI NYILVÁNOSSÁG AZ INFORMÁCIÓ KORÁBAN

A politikai mező működését a globalizáció strukturális kényszerei és az állampolgári szenvedések láthatóságát keretező diskurzusok mellett meghatározza magának a nyilvánosságnak a szerkezetváltása is. Ebből a szempontból mindazokat a közbeszéd felületeit érintő késő modernitásbeli változásokat érdemes számba venni, melyek a politikai viták médiumait érintik. Az információs társadalom kialakulásával és az új médiumok megjelenésével mindenekelőtt a hírek termelésének és fogyasztásának sebessége fokozódott korábban nem látott mértékben. Lash elemzése szerint ennek következtében a narratív értelemképződés azon kommunikációs

formái kerültek veszélybe, melyek a klasszikus modernitás óta felületet kínáltak a múltbeli tapasztalatok, és a jövőbeni tervek összekapcsolása, valamint a racionalizálódás számára. Egy ilyen értelemben az érdemi viták számára immár csekély teret kínál, az információs csatornákon áramló ingerek fogyasztásán alapuló nyilvánosságban korlátozott számú tematikus elem válik meghatározóvá. Castells szerint ezek között kiemelt jelentősége van azoknak a botrány logikáján alapuló kampányoknak, melyek a társadalom szervezésére vonatkozó viták helyét átveszik a politikai arénában. Ahogy a közügyek komplexitása, a feldolgozáshoz szükséges idő hiányában nem jeleníthető meg többé a nyilvánosságban, úgy nő meg a jelentősége a megbízhatóságot szavatolni hivatott morális vagy esztétikai karizmának, így az azt érő támadásoknak is. Más elemzések, ezt kiegészítve, arra hívják fel a figyelmet, hogy a politikai közbeszéden belül felerősödnek az olyan közvetlen hatást kiváltó ingerek, mint amilyen a morális pánik vagy félelem diskurzusai. Nem függetlenül a protekcionista és populisták hangok térnyerésétől, ezek képesek a racionális érvektől független, elsősorban érzelmi mozgósító erőre épülő kollektív identitásokat megteremteni.

Lash kritikai elméletének mélyén egy a modernizáció folyamatát végig kísérő látens konfliktust találunk: a világot kategorizálni igyekvő, eldogiasító instrumentális racionalitás, és az osztályozásnak ellenálló, a sémákat az autenticitás és szabadság nevében dekonstruáló esztétikai reflexivitás küzdelmét. E paradox dinamikák feszültségtete nem csupán az egyikből vagy másiból fakadó túlkapások ellensúlyozását teszi lehetővé, de egyúttal a modernizáció ívét is magyarázza, amennyiben az instrumentális racionalitás horizontját az esztétikai reflexivitásból fakadó kihívások tágítják ki, és fordítva (Lash 1999). Ez jelöli ki a tétjét e kreatív feszültségtetet felszámoló információs társadalom kiépülésének. Az információ legalapvetőbb szinten efemer „értelemmorzsának” tekinthető: több mint egyszerű inger, de kevesebb mint jelentésteri egység. A mediatisált csatornákon áramló információ az intencionális tudat horizontját kitöltve látszólag jelentéseket közvetít: hasonlóképpen ahhoz, ahogy az életvilág háttéréből az észlelés folyamatában kiemelkednek az értelemterli egységek, a virtuális világ is tárgyakat kínál fel a tudat számára. Ezek annyiban eltérnek azonban a jelentésterli dolgoktól, hogy folyamatos áramlásuk felett a csekély nem rendelkezik kontrollal. Így nincs lehetősége arra, hogy az értelemadás ritmusának megfelelő módon és ideig vizsgálja a felbukkanó jelenségeket. Azok tőle független ütemben érkeznek, szüntelenül újabb és újabb ingerekkel töltve ki az intencionális tudat horizontját, ami ily módon elveszti a képességet az információ voltaképpen feldolgozására, vagyis a jelenségek múlt és jövő történeti síkján való elhelyezésére. A szüntelenül áramló információ ennyiben a jelenbe zárja a megismerőt, akinek nincs lehetősége sem arra, hogy saját múltbeli tapasztalataihoz, sem pedig várakozásaihoz hozzámérje az észleleteket. A saját identitás narratív univerzumába való lehorgonyzás esélyétől megfosztott szubjektum számára az információs csatornákon áramló ingerek ilyenformán egyszerre tűnnek értelemterlinek, amennyiben kapcsolódási pontokat kínálnak a tudat intencionalitása számára, miközben személyes beágyazhatatlanságuk miatt megmaradnak külsődlegesnek, idegennek (Lash 2002: 34–37).

A késő modern nyilvánosságban ennek legfontosabb megnyilvánulása a hír. Az aktuális híradások a valóság pillanatnyilag érvényes képét fejezik ki, amit ugyanakkor pillanatról pillanatra felülírnak és semmissé tesznek az újabb és újabb beszámolók. A hírek folyamatosan áramló folyamában nincs lehetőség sem az események tágabb oksági szerkezetének történeti konstrukciójára, sem pedig a különböző narratívák ütköztetésére. Más szóval sem az instru-

mentális racionalitás, sem pedig az autenticitás szempontjainak érvényesítésére. A hírek objektívtá történetdarabok, melyek deklarált célja az események tárgyilagos, semleges bemutatása. Az, hogy ezen eldologiasított, dekontextualizált jelentések értelemnélkülisége nem lepődik le, korántsem univerzális hozzáférhetőségükből fakad. Sokkal inkább abból, hogy utánpótlásuk folyamatos, így az egyes híradások konzisztenciájának felderítésére nincs tér sem egyéni, sem pedig kollektív szinten (Lash 1999: 313–324). Ez azonban nem változtat azon, hogy a közéleti viták helyett hírek által dominált nyilvánosság elveszti nem csupán a közös vitából fakadó racionalitáspotenciált, de egyúttal azt a lehetőséget is, hogy a személyközi viszonyok legitim rendjét hozza létre. Az információs hálózatok annyiban integrálják ugyan az egyének alkotta sokaságot, hogy az egyforma csatornákhöz kapcsolódó cselekvőket valós időben egy virtuális valóság egységes képével szembesítik. Azonban ez soha nem lehet közös életvilág, vagyis olyan morális referenciapont, ami eligazít a személyközi viszonyok megszervezésekor, és a közös cselekvési célok kijelölésekor (Lash 2002: 39–46). Így, bár a késő modernitás extrém rugalmassági kritériumainak megfelel, az információ logikája végső soron értelemvesztést eredményez, ami a szolidaritás szerveződését is aláássa. A segítséssel kapcsolatos felelősség és a rászorultság kritériumai, közös morális alapok híján az aktuálisan közvetített információ függvényeivé válnak: amennyiben a hálózatokban nem jelennek meg, úgy hiányozni fognak, amennyiben torzult formát öltenek, úgy azt tükrözik.

Az információs társadalom expanziójának egyik leglátványosabb következménye a hírfolyam felgyorsulása. Az események közvetítésének alapértelmezett modelljévé a valós időben zajló, élő tudósítás válik: ami igazán fontos, abból azonnal hír lesz, ami ugyanakkor értelmezés nélkül foszlik semmivé az új szenzáció felbukkanásának pillanatában. Castells elemzése szerint azok az információs hálózatok, melyek a globális kapitalizmus kialakulását is lehetővé tették, egyúttal a politikai nyilvánosság számára is új keretfeltételeket teremtettek. Ahhoz, hogy áttörje az információáradat által eltompított közönség ingerküszöbét, a politikai szereplők a tabloid, bulvársajtó kirívóra és extremitásra fókuszáló logikájához kénytelenek igazodni. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az értékek és közakarat becsatornázása helyett saját imázsuk pillanatról pillanatra történő fenntartására kell fókuszálniuk, hiszen ettől várható legitimitásuk fenntartása. Értelemszerűen ez egyúttal azzal jár, hogy a politikai szereplők legitimitása a cél- vagy értékrationálistól a karizmatikus irányába mozdul el, miközben maga a nyilvánosság is egyre távolabb kerül egy polgári modelltől, végső soron egy új „representatív” formát valósítva meg (Castells 2010b: 371–381). Az információs társadalom politikai terét ennek megfelelően egyaránt jellemzik az olyan átalakulások, mint a megértésnek és reflexiónak teret kínáló szövegtől az azonnali, átütő hatást kiváltani képes, képi jellegű tartalmak előtérbe kerülése; a megnyilatkozások tetszési indexének valós idejű monitorozása, és az új tartalmak ezek eredményéhez való igazodása.⁵ Ebbe a folyamatba illeszkedik az érdemi vitákkal szemben csaknem kizárólagossá váló, botrány és karaktergyilkosság logikáján alapuló, lejáratás stratégiája. Ahogy a politikai szereplők értékek és közös érdekek megjelenítői helyett információs csomagokként léteznek, úgy a rivalizálás is ezek mibenléte körül zajlik: a vetélytársak

⁵ E mozzanat jelentőségét Csigó olyan fontosnak tartja, hogy egyenesen az „ötödik hatalmi ágként” írják le a monitorozásért felelős szervezeteket, melyek működése következtében olyan önreferenciális információs buborék alakul ki, amelyben a politikai szereplők és a közvélemény szakértői egymás megfigyelésével vannak elfoglalva – végső soron kizárva magát a közt a politikai akaratképzés folyamatából (Csigó 2016).

célja nem a közönség meggyőzése lesz, hanem sokkal inkább olyan információáramlás létrehozása, melyben a másik morálisan kétes karakterként jelenik meg. Ebben a konstellációban a politikai ügyek közös megvitatásának helyét a vezetők percepciójáért folytatott küzdelem passzív szemlélése veszi át, végső soron megfosztva a politikát eredeti értelmétől, a kollektív értelmezések, célok és normák együttes meghatározásának lehetőségétől (Castells 2010b: 391–402).

A politikai vitákat felváltó botránydiskurzusokhoz figyelemfelkeltő hatásában hasonlóak, azonban témájukban eltérőek a szavazók félelmeire apelláló hírek. A tekintetben megoszlanak a vélemények, hogy a figyelmet a félelemre apellálva megragadni igyekvő híradások mögött milyen mögöttes szándékok rejtőznek. Egyesek a figyelem pusztá elterelésére hivatkoznak, mondván a kis esélyű, ám annál rémisztőbb veszedelmekre figyelve nem kell a valós, ám kényelmetlen problémákkal foglalkozni (Glassner 1999). Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a félelmetes bűnesetek tematizálásával a beavatkozás és kontroll expanziója legitimálható (Skoll 2010). Megint mások, az idegenektől való félelem felerősítését a biztonságosítás politikájához tartják nélkülözhetetlenek, amennyiben erre hivatkozva nem csupán a bevándorlókkal szembeni intézkedések fokozása indokolható, hanem egyúttal a szociális kiadások általános csökkentése is (Altheide 2006). Bármelyik tényező is álljon a félelem nyilvánosságbeli expanziója mögött, belátható, hogy a bizalmat aláásó, a gyanakvás légkörén alapuló közhangulat jelentősen korlátozza a szolidaritás lehetőségeit: mind a másikért vállalt felelősség, mind pedig a másiktól elvárható segítség kérdéssé válik.

A fentiekben bemutatott elméletek egy minden korábbinál korlátozottabb racionalitás-potenciállal jellemezhető nyilvánosság veszélypotenciáljára hívják fel a figyelmet. Ebben egyre kevésbé van lehetőség stratégiai, vagyis a múlt és jövő perspektíváit összekötő narratívák megszövezésére. A figyelem fókusza a jelenre korlátozódik, azon belül is olyan erős ingerekre mint a morális botrányok vagy a félelmek. A szolidaritás paradigmájára nézve ez mindenekelőtt azokat az elképzelt és tényleges kölcsönösségi láncokat kezdi ki, melyek hosszútávon saját érdeké (visszakapott segítségnyújtás) transzformálják a jelenbeli áldozathozatalt. Másrészt a szolidaritás normatív alapjaira vonatkozó diskurzust lehetetlenítik el: kommunikációs tér híján nem lehet megvitatni sem azt, hogy mik a rászorultság konszenzuális feltételei, sem pedig azt, hogy mik a segítségnyújtás elfogadható keretei. Ebben az értelemben a szolidaritást nem csupán strukturális korlátok és intézményi diszfunkciók, hanem értelmi vákuum is jellemzi: nincs mód annak a „mechanikus szolidaritási minimumnak” a megteremtésére, ami lehetővé tenné a kölcsönös segítségnyújtás magától értetődő praxisait.⁶

Világszerte látható, hogy az értelmi vákuum betöltésére felkínált egyszerű, fekete-fehér „magyarázatok” iránt növekvő igény nemcsak a média, hanem a politika világát is átalakítja. A „bizonyosságok” megszerzésére, a hovatartozás rendezésére a kiscsoportok biztosítják a legstabilabb keretet, ami egyfelől a csoporton belüli segítségnyújtás, szolidaritás felerősödéséhez vezethet, ugyanakkor a külső környezetet ellenségesként tételező (és kezelő) kizáráson alapuló szolidaritáshoz is. Az ilyen túlélési stratégiával működő társadalmak sok kicsi, belsőleg

⁶ Ebből a szempontból a válságok kitüntetett jelentőségűnek tekinthetők, amennyiben ezek megbolygatják a szolidaritás fennálló értelmezési kereteit. Ilyenkor affektív formában felszínre tör egy primer „mechanikus” szolidaritás: mivel nincs tér és idő gondolkodni, az érzelmek válnak dominánssá, egyfajta diszpozicionális segítség számára nyitva teret.

integrált és zárt, de egymáshoz nehezen (vagy nem is) kapcsolódó közösségekből állnak (vö. Putnam megkötő és összekötő társadalmi tőkéjével).

Ennélfogva, az információs társadalomból fakadó veszélyeket realizáló nyilvánosság egyfajta záróköve a neonacionalista, populista politika által meghatározott, a szenvedéstapasztalatok és az alternatív szolidaritási források háttérbe szorulásával jellemezhető szolidaritási paradigma újratermelődésének: a jelenbe zártság kiiktatja a pragmatikus próbákon (hatékonysági hatásvizsgálat) alapuló elszámoltathatóságot; a jelent totálisan uraló mediatisált félelem bénító hatása felülírja a mediatisált szenvedésből fakadó kollektív cselekvési potenciált; az értelemvesztés pedig megfoszt az érdemi válaszok horizontjától. E szolidaritási kontingencia ellenpontjaként a nyilvánosság egy olyan modellje képzelhető el, ami a reflexivitás számára nyit új utakat: ehhez az információ logikájának önkorlátozása, valamint a tematikus torzulások ellen-súlyozása egyaránt elengedhetetlen.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Segítés normatív rendjének konstrukciója: botrány alapú nyilvánosság, legitimációs diskurzusok (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
  - morális pánik, félelem alapú (szekértábor) vs. érvelő vita;
  - affektív azonosulás (connectivity) vs. alulról becsatornázott ügyek;
  - instrumentális racionális (szakértő) vs. populista karizmatikus vs. deliberatív;
  - barát/ellenség logikájának totalitása vs. konszenzuseresés.
- Információ logikája:
  - narratív értelemképződés vs. folyamatosan áramló információmorzszák;
  - narratív identitás vs. totális hálózati beágyazódás;
  - kollektív identitások (közös szolidaritási normák) vs. efemer hálózati kapcsolódások (fragmentált szolidaritás normák);
  - képi vs. nyelvi kommunikáció;
  - manipulatív, a társadalmi problémák szekuritizációja (biztonságosítása).

4. SZOLIDARITÁS ÉS INDIVIDUALIZÁLÓDÁS

A társadalmpolitikai és szociális intézményrendszer, a politikai mező és a szakértelem késő modernitásbeli átalakulása mellett a szolidaritás lehetőségterét a potenciális segítők és segítettek cselekvőperspektíváját érintő változások határozzák meg. Ebből a szempontból kitüntetett jelentősége van azoknak a strukturális átalakulásoknak, melyek a rendi és osztályviszonyok fellazulását és az egyénre nyomást gyakorló társadalmi kényszerek meggyengüléséből fakadó individualizálódást állítják középpontba. A kockázattársadalom kialakulásának következményeként Beck ennek megfelelően beszél a klasszikus modernitás rétegződési elveit felváltó, új konstellációról. Álláspontja szerint a 20. század második felében tapasztalt gazdasági konjunktúra hatására – legalábbis az NSZK-ban – lezajló középosztályosodás eredményeként annak ellenére, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek nem tűntek el, jelentőségük mégis lecsökkent. Ahogy a társadalom széles rétegei számára immár nem a materiális nélkülözés elleni napi küzdelem szempontjai voltak a hétköznapi élet kitüntetett szervezőelvei, úgy nyílt tér a karrierpályák és fogyasztási szokások diverzifikálódása és differenciálódása számára. Ebben az érte-

lemben az atipikus életutak elterjedtek, a munka világában (pl. részmunkaidős, projekt időtartamú állások), és a privát szférában egyaránt (pl. mozaikcsaládok, távkapcsolatok). E változások eredményeként nem csupán abban az értelemben zajlik le individualizálódás, hogy tér nyílik az egyéni választások által szervezett életmódmintázatok kialakítására, hanem olyanformán is, hogy az életúttal kapcsolatos döntések jelentős része a korábbi társadalmi kompetencia helyett egyénivé válik. Ebből fakadóan nevezi Beck a késő modernitást „reflexívnek” (Beck 2003).

A reflexivitás fokozódásának másfajta dimenziójára utal a reflexivitás azon sajátosan esztétikai formája, amit Lash az osztályozások logikájával szemben a dekonstrukció újabb és újabb körein mozgó posztmodern megismerő sajátosságaként említ. Míg az előbbi az értelemadás zárt folyamatát ígéri, vagyis a feltáruló jelenségek egy jól definiált, véges kategóriarendszerben történő elhelyezését, addig az utóbbi az értelemadás nyitottságát. A dekonstrukció hagyománya, a rögzített interpretációval, annak kontrollálhatatlanságát állítja szembe: a jelenségeknek adott jelentés soha nem valamiféle lényegre fejez ki, hanem csupán egy – többé-kevésbé önkényes – megtorpanást a megértés folyamatában (Lash 1999: 173–188). Ennek megfelelően a posztmodern szubjektum kénytelen feladni egy olyan életvilágba vetett hitet, ahol lehetőségek stabil, rögzített jelentések. Ehelyett azokra a konkrét cselekvéshelyzetekben létrehozott értelmezésekre támaszkodhat, melyek egyéni vagy interszubjektív rögzítése hiábavaló. E fenomenológiai perspektívaváltás következménye, hogy az instrumentális racionalitás helyét a „poiézisz” veszi át, vagyis a dolgokhoz egyediségükben való viszonyulás. Ezt abban az értelemben nevezhetjük esztétikai reflexivitásnak, hogy az egyediségében szemlélt tárgyakkal való interakcióban sematikus értelmezések és felhasználás helyett, olyan autentikus kapcsolat jön létre, amit az adott helyzetbe bevonódott cselekvők hoznak létre. Egy ilyen kapcsolódás nem csupán a világhoz és a másikkhoz (vö. lévinasi értelemben vett arc-tapasztat) való odafordulást, de egyúttal az én egyediként való konstrukcióját is lehetővé teszi, ennyiben az individualizáció egy dimenzióját fejezi ki (Lash 1999: 189–199).

A fenti folyamatokkal szorosan összefügg az individualizálódás egy harmadik dimenziója, amit Schulze az élménytársadalom kialakulásaként mutat be. A diverzifikálódott életpályák kihívásaira vonatkozó reflexió, valamint a tradicionális életvilág osztályozási kategóriáin túlmutató jelentésadás ugyanis korántsem az egyetlen következménye a hiány logikája mentén szerveződő rendi és osztálystruktúrák fellazulásának. Emellett legalább annyira fontos az életesemények élménnyé való átformálásának motivációja is. Az élményracionális cselekvőperspektívája a magánélet és szabadidő mellett a munka világára is kiterjedve, összességében az életvilág eszteticizálódását eredményezi. A korábban kizárólag hasznosság szempontjai szerint szerveződő instrumentális cselekvések fokozatosan átkereteződtek: a leghétköznapi cselekvésekkel kapcsolatban is kitüntetett kérdéssé vált, hogy milyen élmények lehetőségét rejtik magukban. Az élményhajhászás nem egyszerűen az élvezetekről szól, sokkal inkább olyasfajta „én-technikaként” értelmezhető, ami önreferenciális fókuszot ad a tudat intencionalitásának. Az élményeket ugyanis nem elég felkutatni, hanem emellett meg is kell konstruálni, vagyis készen kell állni és aktívan közre kell működni befogadásukban. Ebből fakadóan miközben az élményracionális perspektívája egy gazdagabb élet reményét rejt magában, egyúttal az élményszorongás formájában sajátos kihívásokat is magával von (Schulze 2000).

A szolidaritás vonatkozásában mindezek a változások többféle kérdést is felvetnek. A rendi és osztálystruktúra meggyengülése mindenekelőtt a kölcsönös felelősségvállalás és bizalom

naturalizált kötelekeit gyengíti meg. Az individualizált életpályákra vonatkozó reflexió nem szándékolt következménye, hogy a kockázatok egyéni kihívásként kerülnek meghatározásra, és ennek megfelelően kollektív válaszok helyett elsősorban individuális stratégiák kerülnek előtérbe. Ez önmagában is megnöveli a szolidaritási vákuumok létrejöttének esélyét, emellett ugyanakkor legalább olyan fontos az is, hogy az individualizált életvilágokban nincs jelen maga az evidensen adott közös jelentéseknek a horizontja. Ráadásul nem csupán valamely konkrét formája hiányzik, hanem sokkal inkább a lehetősége: helyzetről helyzetre meg lehet teremteni érvényes interpretációkat a felelősségvállalással és rászorultsággal kapcsolatban, de immár nem állnak rendelkezésre olyan intézmények, melyek képesek lennének azokat tartósan fenntartani. Ennek hiányában a szolidaritás konstrukciója is betagozódik azon reflexív teljesítmények közé, melyek keretében a valóság mindig csak hozzátétőlegesen érvényes interpretációi létrejönnek. A szubjektum és a világ közti viszony szintjén leírható változások további kísérőjelensége az élménycentrikus éntechnikák megjelenése. Ennek következtében a figyelem elsősorban a cselekvéshelyzetek instrumentális és interaktív dimenziójáról áttevődik az élménykonstrukcióra. Belátható módon ez további terhet helyez a segítségi helyzetekre, melyekben az egyéni élmények hajszolása háttérbe szorítja a rászorulóknak szempontjait, összességében csökkentve a segítsék hatásfokát.

Mind ezek legszembetűnőbbben a tömegeket megmozgató kollektív cselekvések esetén nyilvánulnak meg. Az aktivizmusban megjelenő új tendenciák – posztmodern *riot*, reflexív vagy élményvezérelt aktivizmus – bizonyos jellegzetességei idehaza is tapasztalhatóak. Az aktivizmus e formáiban a cselekvés kiindulópontja és végpontja egyaránt az egyén, akit – sokszor érzelmi felindultságon alapuló – választása, nem pedig érintettsége motivál csatlakozásra. A szervezett formáktól tipikusan távol tartja magát, cselekvése leggyakrabban valamilyen altruista tevékenységre irányul, melyet aktivista közösségben, szubkultúrában folytat. Az élményvezérelt aktivitás erős motiváló ereje a szolidaritás, amely önkéntesség, szolidaritási tüntetés vagy kulturális önkifejezés formájában is megmutatkozhat. A reflexívnek nevezhető szolidaritás tudatosan (ki)választáson alapul, könnyen visszavonható, *ad hoc*, elköteleződésre nem kényszerítő. A szolidaritás motivációja abban az értelemben is személyes, hogy a szolidaritás nem a *másikról*, a szolidaritás alanyáról szól, hanem a szolidaris egyénről – az ő identitásáról, énkifejezéséről, motivációjáról. Az „individuális kollektív cselekvés” (Micheletti 2003) és a reflexív szolidaritás is elsősorban egyéni aktus, még akkor is, ha közösségi formában jelenik meg. Ennek látványos és magával ragadó megnyilvánulásai – Zygmunt Bauman szavaival élve – a szolidaritáskarnevalók, amikor a szolidaritás szunnyadó potenciáljai hosszabb-rövidebb időre az egyént magával ragadva teljeseznek ki (Bauman 2016: 41). A reflexív szolidaritást individuális jellege különbözteti meg a korábbi szolidaritáskonceptióktól, amelyben a szolidaritás nem univerzális alapvetésű, nem jellemzi sem felelősségvállalás, sem reciprocitás, sőt a társadalmi integrációnak sem magától értetődő eszköze.⁷ Hiszen a kiválasztás esetlegesség –

⁷ A párhuzamosan kibontakozó internetes aktivizmus, a digitális mobilizáció különösen megosztja a kortárs segítői aktivizmus teoretikusait (és résztvevőit), hiszen a szolidaritás látványos, de valódi cselekvést nélkülöző formái (vö. slacktivism) kritikusan szerint a legkülönbözőbb ügyeket felkaroló digitális aktivitás rövid ideig ugyan tömegeket tud mozgatni, de közösséget nem hoz létre. Mások viszont lehetőséget látnak a csoporttagok autonómiáját nem korlátozó, nem kirekesztő, személyes felelősséget felvállaló szolidaritástípus elterjedésében.

akár a szolidaritást „választó”, akár a szolidaritásra kiválasztott, szolidaritásra „érdemes” oldalról nézzük. A reflexív szolidaritás éppen sajátosságai – esetlegessége, impulzivitása, visszavonhatósága, szubjektivitása, énközpontúsága stb. – révén még könnyebben vezethet egyének, csoportok dezintegrációjához.

Mindezek a kérdések az egyén szintjén vetik fel a szolidaritás kontingenciájának kérdését: amennyiben a fenti esetlegességeket sikerül kezelni, úgy út nyílik a segítő és segített szempontjainak összehangolásán alapuló interakcióra. Ennek hiányában az inadekvát vagy hiányzó szolidaritási mintázatok válnak meghatározóvá.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Atipikus életutak hatása a szolidaritásra (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
  - felfokozott mobilitási tapasztalatok vs. kilátástalan állandóság;
  - hagyományos családi, baráti kötelékek vs. alternatív kapcsolódási formák (mozaik-családok, virtuális közösségek);
  - atipikus időrezsimek vs. biológiai, tradicionális ciklusok.
- Életvilág fragmentálódásának hatása a segítési normákra:
  - dekonstrukciós reflexivitás mint értékek relativizálása vs. beletörődött irreflexivitás;
  - segítség mint autenticitás záloga vs. elidegenedés;
  - atomizálódás vs. létrehozott társulások;
  - életvilág eszteticizálódása vs. szolidaritás moralitása;
- Szolidaritás késő modern forrásai:
  - a másik, arc tapasztalata vs. szerepek nivelláló szerkezete;
  - önérdékérvényesítés kollektív úton vs. reciprok motiváció vs. altruista segítés;
  - internetes aktivizmus (lelkiismeret megnyugtatása) vs. világi gyakorlati cselekvés;
  - szolidaritáskarnevál vs. elkötelezett, felelősségvállaló aktivizmus;
  - identitás vs. hivatás alapú szolidaritás.

5. INDIVIDUALIZÁLÓDÁS ÉS STRUKTURÁLIS KISZOLGÁLTATOTTSÁG

Az individualizálódás és a reflexivitás fokozódása ugyanakkor korántsem csak emancipatorikus folyamat. Ahogy az Lash és Urry elemzéseiből kiderül, az elsősorban nemzetállami keretek között szerveződő stabil intézményi struktúrákat felváltó „áramlások terében” minden korábbinál nagyobb szerep jut a szüntelenül áradó információ feldolgozásához szükséges kompetenciáknak. Az ebben szerzett reflexív gyakorlat egyéni és kollektív szinten egyaránt felhalmozható, megteremtve az egyenlőtlenség új dimenzióját. Míg a klasszikus modernitásban az osztály és rendi pozíció határozta meg a cselekvők mozgásterét, a késő modernitásban sokkal nagyobb súlya lesz annak, hogy az információs hálózatokon belül milyen pozíciót foglalnak el az egyéni és kollektív cselekvők (centrum vagy periferiális), illetve mit tudnak kezdeni a rendelkezésre álló végtelen adattal. Ezek mentén ugyanolyan egyenlőtlenségi struktúrák épülnek ki, mint korábban a materiális vagy kulturális tőke mentén, átjárhatatlan határokat képezve azok között, akik sikeresen adaptálódtak az információs hálózatok világához, és azok között, akik számára az megmaradt egy átláthatatlan, kiismerhetetlen környezetként (Lash-Urry 1994: 164–165).

Hasonló fejleményekről számolnak be a globális kapitalizmus egyénre gyakorolt hatását vizsgáló elméletek. Castells amellettt érvel, hogy e piaci környezet által támasztott extrém vállalati flexibilitás végső soron az egyéni munkavállalókra terhelődik rá. Vele szemben elvárás-ként fogalmazódik meg, hogy rugalmas munkaidőre hivatkozva korlátlanul rendelkezésre álljon, akár azon az áron is, hogy biológiai (pl. alvás, reprodukció) és tradicionális (pl. ünnepnapok) időrendjét feladva a globális valósidejűséghez alkalmazkodik.⁸ Hasonlóképpen, a térbeli flexibilitás is a munkavállalót terheli, aki személyében kénytelen követni a munkaerő-kereslet globális mozgását: az országon belüli, vagy a határokon átívelő migráció negatív következményeit egyedül kénytelen kihordani. Ahogy az is, hogy a változó szakértelemigényeket képes legyen kielégíteni, és élethosszig tanuljon, valamint döntést hozzon olyan, az identitását vagy életútját illető kérdésekben, melyekben korábban a közösségre támaszkodhatott (Castells 2010a: 468–499). Mindezek a követelmények bár kétségtelenül értékelhetők az egyén mozgásterének kibővüléseként, tekintve, hogy elháríthatatlanok, legalább annyira külsődleges kényszerként is adóttak. Az alternatíva ugyanis nem más, mint a globális piaci és információhálózatokról való lekapcsolódás, vagyis „halott zónává” válás. E helyeket nem egyszerűen elkerülik a források és befektetések, hanem sokkal inkább olyan zárványokká válnak, ahol az információt legfeljebb fogyasztani lehet, de nincs esély annak termelésében részt venni, sem a tudástermelés, sem pedig a figyelemre méltóság értelmében. E területek ilyenformán ténylegesen is láthatatlanná válnak a világ számára, távozásra vagy végtelen kiszolgáltatottságra ítélve az ott élőket (Castells 2010a: 434–447, hasonlóan írják le a problémát Boltanskiék a projektkapitalizmus fogalmi keretében, Boltanski – Chiapello 1999).

Standing álláspontja szerint a globális kapitalizmus keretei között a munkavállalók kiszolgáltatottsága korábban nem látott mértéket öltött. E bizonytalanság ráadásul nem valamilyen meghatározott tényezőtől fakad, hanem azok sokaságából: a munkaerőpiaci ingadozás (bizonytalan lehetőség a pénzkeresésre), kereset kiszámíthatatlansága (költségek önkényes ráterhelése a munkavállalóra), kétséges mobilitás (kiszámíthatatlan előrejutási feltételek), munkavédelmi bizonytalanság (munkavédelmi szabályok hiánya, betegszabadság hiánya), ellentmondásos tanulmányi feltételek (miközben a folyamatos tanulás elvárás, annak keretei nincsenek biztosítva), képviseleti bizonytalanság (kollektív érdekképviselet hiánya) egyaránt részét képezik ezen állapotnak. Noha külön-külön ezek megjelenhetnek a klasszikus modernitásban is, stabil mintázattá, egyúttal identitásképző erővé a prekariátusnak nevezett osztály megjelenése óta váltak. A kiszolgáltatottak osztálya esetében nem feltétlenül a nincstelenség játszik kulcsszerepet, hanem mindenféle hálózatból és struktúrából való kiágyazottság (Standing 2011: 1–26). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e léthelyzetbe tartozók korántsem alkotnak homogén közeget, így tagjai az osztályszolidaritás képzésének lehetőségétől is el vannak zárva. E kiágyazottság egyik legszélsőségesebb kifejeződése a jogoktól való részleges megfosztottság, ami egyaránt érintheti a törvény előtti egyenlőséget, a kulturális javakhoz való egyenlő hozzáférést, a társadalombiztosítási rendszerhez való hozzáférést, a gazdasági tevékenységekben való részvételt vagy szavazást, nyilvánosságba való belépést. Az állampolgári jogaitól részlegesen megfosztott „denizen” állapota a jog szintjén is rögzíti a prekariátus alaptapasztat-

⁸ Rosa ezt a folyamatot a technológiai változások, a társadalmi átalakulások és az életritmus különböző ütemű gyorsulásából fakadó deszinkronizációjával hozza összefüggésbe (Rosa 2010).

lataként felfogható kiszámíthatatlanságot, egyúttal az állami felelősségvállalás szűkülő terét (Standing 2011: 93–96).⁹

Az információs hálózatokon belüli eligazodásra való ráutaltság, a globális kapitalizmus ritmusához való igazodási kényszer, valamint a belsővé tett és jogilag intézményesített bizonytalanság különbözőképp bár, de mind azt mutatják meg, hogy a makrostruktúrák fragmentálódásából fakadó individualizálódás emancipatorikus dimenziója mellett milyen negatív következményekkel számolhatunk. A strukturális kiszolgáltatottság e különböző dimenziói arra hívják fel a figyelmet, hogy a szolidaritás újratermelődését nem csupán az individualizációból fakadó befelé fordulás hátráltatja, hanem emellett azok az új típusú kényszerek is, melyek egyszerre vannak jelen az egyén életében megkerülhetetlen igazodási pontként, és lehetetlenítik el a kollektív tapasztalatok irányába való továbblépést. Az információs hálózatok sokkal inkább határokat vonnak és zárványokat hoznak létre, mintsem összekötnek; a globális valósidejűség sokkal inkább széttöredezett időrezsimeket, mintsem határokon átvélő közös időt; a közös tapasztalatként létező bizonytalanság pedig elsősorban az atomizáltság által lehetővé tett jogfosztást, sem pedig osztályszolidaritást. A szolidaritás hiányainak és diszfunkcióinak felszámolása mindezen strukturális nyomások ellenszelében zajlik: a segítség során egyszerre kell az információs hálózatok halott és élő zónái közötti kapcsolatot létesíteni, a különböző idősíkokat szinkronizálni és a bizonytalanság eltérő mintázatait összekötni. A társadalmi polarizáció bezárkózást erősítő hatásával szemben a reciprocitás, a kölcsönös függés tudatának erősítését kell elérni, mely különösen nehéz a kiszolgáltatottság növekedésének, a patriarchális, feudális viszonyok felerősödésének kontextusában, ahol a kezdeményezőkézségnek, az autonómiának külön harcot kell vívnia a potenciális segítségnyújtáshoz.

E globális strukturális komponens alkotja a késő modern szolidaritás kontingenciájának utolsó dimenzióját, ami együttesen a korábbiakkal kijelöli azokat a kihívásokat, melyek kezelésén át vezet út a segítségi relációk stabilizálásához.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Új típusú egyenlőtlenségek a rászorultságban és segítségben (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
  - információs hálózati kompetenciák hiánya vs. materiális erőforrások hiánya;
  - globális egyenlőtlenségi struktúrában való alávett pozíció (periféria) vs. globális hálózatok (információs, kommunikációs) lehetőségtere (centrum);
- Flexibilitás a segítségben:
  - flexibilitás mint kényszer (kiszámíthatatlanság) vs. mint táguló lehetőségter;
  - egyéni reflexió mint magára hagyottság (közösség már nem igazít el) vs. mint autonómia;
  - prekaritás mint segítségi feladat vs. a segítő prekaritása.

⁹ A fenti, globálisan érvényes jelenségek némelyike azonban nem a késő modernitás átalakulásával erősödött meg a magyar társadalomban. Az atomizáltság, a szolidaritás és bizalomhiány, az egyéni stratégiák a hazai modernitás (és a modernizáció) velejárói, amit a szocializáció különböző módjai napjainkban is tovább erősítenek (a versenyztető, büntető pedagógiát alkalmazó oktatási rendszer, a familizmus ideológiájába szorult család, az egyéni szabadidős tevékenységek túlsúlya, a kollektív vagy esetleg önkéntes tevékenységek ritkasága, a munka világában nehezen fenntartható kollektív érdekvédelem, a közös cselekvések és példák hiánya).

6. A KÉSŐ MODERN SZOLIDARITÁS LEHETŐSÉGTERE

A fenti dimenziók áttekintése a késő modern szolidaritás ideáltipikus lehetőségterének felvázolását teszi lehetővé. Ahhoz, hogy kölcsönös meglegedésen alapuló szolidaritás stabilizálódhasson, a potenciális diszfunkciókat és zavarokat e dimenziók mentén egyaránt kezelni kell. A reáltípusok értelemszerűen a fenti változók vegyes mintázatait fogják kirajzolni, felvilágítva, hogy mely pontokon sikerül kezelni a kontingenciákat, és mikén csúszik el a szolidaritás konstrukciója. Az egyes terek tapasztalatai egy ilyen összetett értelmezési horizontban helyezhetőek el: a különböző helyzetekben megfigyelhető mintázatok nem csupán azt tárják fel, hogy helyben mi történik a segítségi helyzetekben, hanem azt is, hogy ennek milyen tágabb társadalomelméleti tétje van. Vagyis milyen emancipatorikus vagy diszfunkcionális trendek erősödésére utal, összességében mit mond napjaink szolidaritási paradigmájának szerveződéseről.

Módszertanilag a fenti megközelítésből a parsonsi kettős kontingencia modelljével párhuzamba állítható „szolidaritási kontingencia” modellje vezethető le. Parsons szerint tetszőleges interakcióban azzal a kihívással kell megküzdeniük a cselekvőknek, hogy egymás számára kölcsönösen kiszámíthatatlan perspektívával rendelkeznek (Parsons – Shils 1951). A szolidaritás klasszikus modernitásbeli paradigmájának meggyengülésével a segítségi interakciókban is megnő az esetlegesség: az intézményi háttér leépülése, a politikai mezőben formálódó közös normatív alapok hiánya, a szakértelemmel szembeni bizalmatlanság és az individualizálódás egyaránt azt eredményezi, hogy a felelősség, rászorultság és adekvát segítségnyújtás kérdései tekintetében fundamentális eltérések vannak jelen, melyek vakvágányra terelik, vagy egyenesen fel is számolják annak lehetőségét. Ebben az értelemben a táblázatban összefoglalt modernizációs sajátosságokra úgy tekinthetünk, mint azon kihívások listájára, melyeket kezelni kell a segítségi interakcióban a társadalmilag relevánsnak minősített szenvedések csökkentéséhez vagy megszüntetéséhez. Az empirikus segítségi interakciók e dimenziók alapján válnak értelmezhetővé: egyaránt tisztázandó kérdés, hogy e kihívások közül melyeket sikerül kezelni adott segítségi interakció során; milyen mechanizmusok teszik ezt lehetővé; továbbá milyen torzulásokat okoznak a kezeletlenül maradó kihívások lokális és strukturális szinten?¹⁰ Az empirikus vizsgálatok során ezek megválaszolására teszünk kísérletet.

¹⁰ A fenti elemzések ilyenformán szubsztantív szinten kiegészítik a szolidaritás társadalomelméleti lehetőségterére vonatkozó formális vizsgálódásokat (Sik 2018: 116). Ez utóbbi tanulmányban a szolidaritás sikeres (segítő és segített konszenzusa alapozza meg az interakciót), kompromisszumos (eldologiasítás vagy előítéletek torzítják a szolidaritást), hiányos (nincs ugyan segítség, de ezt nem erősítik meg előítéletek és eldologiasodás) és ellehetetlenített (előítéletek és eldologiasodás számolja fel a szolidaritás lehetőségét) formái kerültek bemutatásra. Jelen írásban pedig azon modernizációs folyamatok áttekintésére került sor, melyek eltérő szinteken keletkező kihívásait kezelni szükséges a szolidaritás sikeres formájához.

1. ábra A késő modern szolidaritás kontingenciájának dimenziói

	Diszfunkciók, zavarok	Szolidaritás komponense	Emancipatorikus potenciálok
Szolidaritás és a jóléti állam lebomlása	megoldatlan kihívások (érték-, finanszírozási, intézményi, munkaröpiaci válság)	jóléti állam	jóléti paradigmaváltás (anyák segítése, idősek munkaerőpiaci integrációja, beruházás a gyerekekbe, munka és szabadidő egyensúlya, esélyegyenlőség új formái)
	eldologiasító, biopolitikai szociális munka	szociális munka gyakorlat	közösségi, emancipatorikus szociális munka
A szolidaritás politikai konstrukciója	protekciónizmus / populizmus / felügyelet fokozása	(makro és mikro) politika mint kollektív döntések tere	nyitás/reflexivitás növelése
	áldozattá tevés mint ágenciától való megfosztás	szenvedés a nyilvánosságban	humanista segítség, szenvedés/trauma alapú segítség
	botrány-félelem logikája/narratív értelemképződés blokkolása	nyilvánosság az információs társadalomban	új információs csatornához való hozzáférés
A szolidaritás tudományos dimenziói	biohatalom normalizáló diskurzusainak burjánzása/ eldologiasodás	szakértelem és eldologiasodás	kommunikatív intézményi logika
	tudományos tudás hiteltelenné válása/mesterséges hagyományok/ ezotéria	a szakértelem relativizálódása	szakértelem demokratiszálódása
Szolidaritás és az egyén cselekvési tere	atomizált kockázatmentedzsment/dekonstruáló esztétikai reflexivitás/élményracionális	individualizálódás	élményközösségen alapuló szolidaritás
	információs zárványok/fragmentálódott tér és idő/naturalizált bizonytalanság és kiszolgáltatottság	új strukturális kiszolgáltatottság	információs és globális piaci struktúráktól való függetlenedés

Forrás: Saját szerkesztés 2020

IRODALOM

- Altheide, D. L. (2006): *Terrorism and the Politics of Fear*. Oxford: Altamira Press.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*. London: Polity.
- Bauman, Z. (2016): Szolidaritás: egy megtestesülni vágyó szó. 2000, 5 (3): 39–47.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Politikai Iskola Alapítvány.
- Castells, M. (2010a): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2010b): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume II, The Power of Identity*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Csigó, P. (2016): *The Neopopular Bubble: speculating on „the people” in late modern democracy*. Budapest: CEU Press.
- Ehrenberg, A. (1995): *L'Individu incertain*. Párizs: Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, A. (1998): *La Fatigue d'être soi – dépression et société*. Párizs: Odile Jacob.
- Fassin, D. (2011): *Humanitarian Reason. A Moral History of the Present*. Berkeley: University of California Press.
- Fassin, D. (2011): *Humanitarian Reason: A Moral History of the Present*. Berkeley: University of California Press.
- Fassin, D. és Rechtman, R. (2009): *The empire of trauma: An inquiry into the condition of victimhood*. Princeton University Press.
- Giddens, A. (1995): *Beyond Left and Right – the Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Books.
- Glassner, B. (1999b): *The Culture of Fear: Why Americans Are Afraid of the Wrong Things*. New York: Basic Books.
- Lahire, B. (2012): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79: 45–66.
- Lash, S. és Urry, J. (1987): *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Books.
- Lash, S és Urry, J. (1994): *Economies of Signs and Space*. London: TCS/Sage.
- Lash, S (1999): *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Lash, S (2002): *Critique of Information*. London: Sage.
- Malkki, L. (1996) Speechless emissaries: refugees, humanitarianism, and dehistoricization. *Cult. Anthropol.* 11: 377–404.
- Malkki, L. (2015) *The Need to Help: The Domestic Arts of International Humanitarianism*. Durham, NC: Duke University Press.
- Malkki, L. (2006) Nemzeti földrajz: A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. *Replika*, 56–57: 61–79.
- Martuccelli, D. (2010): *La société singulariste*. Paris: Armand Colin.
- Micheletti, M. (2003): *Political virtue and shopping: Individuals, consumerism and collective action*. New York: Palgrave Macmillan.

- Parsons, T. és Shils, E. (1951): *Toward a general theory of action*. Mass: Harvard University Press, Cambridge.
- Sadan, E. (2011): *Közösségi tervezés és empowerment* (szerk. Bányai Emőke). Budapest: ELTE TáTK. http://tatk.elte.hu/file/kozossegi_tervezes_es_empowerme.pdf (Utolsó letöltés 2020. 02. 20.)
- Schulze, G. (2000): *Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi életesztétizálódása* (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 135–157.
- Sik, D. (2018): *Válaszok a szenvedésre*. Budapest: ELTE-Eötvös Kiadó.
- Skoll, G. R. (2010): *Social Theory of Fear Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Standing, G. (2011): *The precariat. The new dangerous class*. Bloomsbury Academic.
- Ticktin, M. (2014): Transnational Humanitarianism. *Annual Review of Anthropology*, 43: 273–289.